Mohay Tamás

Migráció és élettörténet. Tapasztalatok a határátlépés és határváltozás során (1920-1960)

Bevezetés

A határok jelentősége az első világháborút megelőző időkben egy *közönséges* magyarországi falusi településen a hétköznapi emberek többsége számára aligha volt megfogható. Különösen így volt ez az Osztrák-Magyar Monarchia idején, 1867-1914 között, amikor az országok és tartományok lakosai útlevél nélkül közlekedhettek az egész birodalomban Fiumétől Brod-ig. A magyarlakta települések túlnyomó többsége igen messze esett az ország határaitól – hiszen a határok közelében nagy számban éltek a különböző nemzetiségek –, még inkább a birodalom határaitól. A határt persze nagy számban lépték át kivándorlók: ők elhagyták az országot, és főként a tengerentúlon kerestek megélhetési lehetőséget maguknak. Számukra az óhaza határa megint csak igen távolra került fizikailag és mentálisan is. Rajtuk kívül kereskedők, diákok, olykor katonák lépték át az ország vagy a birodalom határait.

Az első világháborút lezáró békeszerződések következtében a helyzet – mint közismert – gyökeresen megváltozott. Magyarország korábbi lakosságának mintegy fele, a magyaroknak majdnem egyharmada került a megmaradt Magyarország határai közül egy más ország határai közé. A *más országok* között tökéletesen új politikai képződmény volt Csehszlovákia és a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság (a későbbi Jugoszlávia), jelentősen megnövekedett területileg Románia, viszont lecsökkent Ausztria (amely még így is területekhez jutott Magyarországtól). Új politikai, gazdasági, társadalmi rendbe illeszkedtek falvak százaiban-ezreiben; megoldást kellett találni az egyéni élet számos kérdésére kezdve a birtokviszonyoktól, a munkahelyektől, a helyi hatalmi viszonyok átrendeződésétől, folytatva a házasodással, az örökléssel, az iskoláztatással, egészen az elődök vagyonának megtartásáig, sírjaik gondozásáig. Kérdés tehát, hogy mi módon ragadható meg a határok újfajta jelentősége azok számára, akik etnikailag kisebbségi helyzetbe kerültek. E kérdés természetesen részben történeti, és mint ilyen, történeti források és feldolgozások alapján is kutatható.

Ugyanakkor kétségkívül vizsgálható néprajzi módszerekkel is, amelyek éppen az egyéni életutak és a kapcsolatrendszerek feltárása révén közelebb vihetnek a mentalitás megértéséhez. Előadásomban ezúttal a Magyarországtól a Csehszlovákiához került, főként annak déli részén, Hont megyében élő magyarok körében végzett hosszabb kutatómunka alapján keresek választ a fenti kérdésre. Először a két világháború közötti időszak kivándorlóiról és vendégmunkásairól beszélek, utána röviden azokról a tapasztalatokról, amelyeket a változó határokkal kapcsolatban a második világháborút követő években szerezhettek ezen a területen.

Nem árt, ha e bevezetőben röviden emlékeztetünk az 1920-at követő néhány évtized fontosabb történeti eseményeire, amelyek a vizsgált területen emberek tömegeinek életét befolyásolták. Hont megye és a későbbi Dél-Szlovákia egész területén 1919 tavaszán háború folyt a csehszlovák és a magyar hadsereg között a terület birtoklásáért. A trianoni békeszerződés a területet Csehszlovákiához csatolta (az egykori magyar vöröskatonákat néhány hónapra internálták, börtönbe csukták). Ez az állapot 18 évig maradt fenn. A Csehszlovákiához tartozó Szudétavidék német annektálása és ezt követően az ország felbomlása után az első bécsi döntés folytán 1938 novemberétől az addigitól északabbra új határt vontak meg Magyarország és az önállósult Szlovákia között, amely meglehetősen pontosan követte a magyar-szlovák etnikai határt. 1939 tavaszán a korábbi Csehszlovákia keleti, Kárpátaljának nevezett részére is bevonult a magyar hadsereg, s ezáltal Magyarország és Lengyelország között közvetlen határ keletkezett (ez tette lehetővé 1939 őszétől a lengyel menekültek magyarországi fogadását). Mintegy öt éven keresztül tehát a terület túlnyomó többséget kitevő magyar lakossága magyar közigazgatás alatt élt. 1944 márciusában Magyarország a németek bevonulása következtében elvesztette szuverenitását; ugyanabban az évben a szovjet csapatok bevonulását és Szlovákia átállását követően az egykori Csehszlovákia de facto újra az 1920-ban megvont határok közé került. A párizsi békeszerződés 1947-ben rögzítette újra a trianoni határokat Magyarország és Csehszlovákia között. Már ezt megelőzően megindult a dél-szlovákiai magyar lakosság deportálása Csehországba, a kitelepített német lakosság helyébe. Csehszlovákia igyekezett megszabadulni déli határai mentén a magyar nemzetiségű lakosságtól; ezért a magyarokkal szemben erős represszíót gyakoroltak, majd nagyhatalmi biztatásra Magyarországgal úgynevezett lakosságcsere-egyezményt kötöttek. Ennek következtében 1947-1949 között mintegy százhúszezer magyar nemzetiségű lakos került Magyarországra; többségüket a csehszlovák hatóságok jelölték ki, kisebb részük menekült. Helyükbe önként jelentkezett magyarországi szlovákok kerültek.

1949-et, a kommunista hatalomátvételt követően a két ország határa hosszú évekre mindkét irányban lezárult; a legközelebbi rokonok sem látogathatták egymást, felnőtteket nem engedtek át szüleik temetésére. A szórványos kapcsolattartásra csak az ötvenes évek végétől kerülhetett újra sor, és a hatvanas években, az anyagi gyarapodás következtében lehetett újra rendszeresen találkozniuk rokonoknak, családtagoknak egymással. Ismert tény, hogy Csehszlovákia az 1989-es *bársonyos forradalom* után 1992-ben két államra vált szét, mintegy beigazolva azok véleményét, akik évtizedeken át szervetlen államalakulatnak tartották azt.

A célokról és a gyűjtésről

A Hont megyei kutatási program keretében 1992 és 1997 között arra vállalkoztam, hogy minél többet feltárjak a kivándorlókra és a vendégmunkásokra vonatkozó emlékekből, főként azokkal kapcsolatban, akik a két világháború közötti időben indultak útnak.

Ebben a célkitűzésben több megfontolás is vezetett. Néhány rövid beszámolón kívül a témában nem született érdemi feldolgozás; a csehszlovákiai magyar kivándorlás illetve vendégmunka egészéről éppúgy nincsenek elemzések, mint egyes területekéről – miközben már a hatvanas évektől fogva monográfiák és dokumentumkötetek sorát tették közzé a szlovákok és csehek kivándorlásával kapcsolatban. A téma sokáig háttérbe szorult a hagyományos néprajzi témák mögött, illetve egyik országban sem akadt vállalkozó, aki a nehézségekkel is járó terepmunkát ennek érdekében vállalni tudta vagy akarta volna.

A cél kitűzésében a másik megfontolás az volt, hogy minden jel szerint a kilencvenes évek az utolsó, vagy szinte már az utolsó utáni időpont, amikor e témára vonatkozóan a néprajzi gyűjtés módszereivel, a falvakban történő közvetlen kérdezéssel remélni lehet valamiféle eredményt. A legtöbb helyen már csak a leszármazottak emlékezetére, illetve szórványosan megmaradt dokumentumokra van utalva az érdeklődő.

Végezetül úgy gondoltam, hogy a kilencvenes években megélénkülő népességmozgásokkal kapcsolatban nem érdektelen a történeti előzményekre visszatekinteni, és közelebbről megismerkedni azzal: mi indította el a falvak népét országhatárokon túlra, milyen tapasztalatokkal és reményekkel indultak útnak, mi vált valóra elképzeléseikből, mi tartotta meg bennük a hitet és a tudatot, hogy érdemes visszatérni szülőföldjükre, s akár hazajöttek rövidebb-hosszabb idő után, akár nem, milyen hatást gyakoroltak eredeti társadalmi környezetükre.

Kezdettől fogva sejtettem, hogy a *kivándorlók* és a *vendégmunkások* nem különíthetők el egymástól élesen, s tapasztalataim ebben megerősítettek. Az előbbiek egy része – nehéz megbecsülni, mekkora része – voltaképp az utólagos megítélés alapján számít kivándorlónak, mert amikor nekiindultak, sokszor még nem sejtették, hogy mi vár rájuk, s csak fokozatosan szoktak hozzá a gondolathoz, hogy nem térnek haza. Többnyire vendégmunkásnak tekinthetők azok, akik rövidebb-hosszabb időt az anyagi gyarapodás szándékával külföldön töltöttek és azután hazatértek. A vendégmunkások egy része *szezonmunkás*: az évek során vissza-visszatértek ugyanazokra a településekre, sokszor ugyanazokra a munkahelyekre, megkötött szerződéseket teljesítettek, szervezett csoportokat alkottak. A vendégmunkások másik része – a *tiszta képlet*-be tartozók – éveket töltött ugyan külföldön, mégis mindvégig tudta, hogy vissza fog jönni, és csak az alkalmat várta, hogy kellő anyagi biztonság reményében nekivághasson az itthoni életnek. Egy harmadik csoport átmenetet alkot a kivándorlók és a vendégmunkások között: azokra gondolok, akik nem csak néhány évet, hanem hosszú évtizedeket töltöttek külföldön, és úgy tértek haza, hogy alig-alig ismerhettek rá az egykor maguk mögött hagyott világra.

A gyűjtés időszakában arra törekedtem, hogy a kiválasztott falvakban mihamarabb megtaláljam azokat, akik évtizedekkel ezelőtt elindultak, leggyakrabban franciaországi vagy kanadai munkára. Sokszor kellett megtapasztalnom, hogy későn érkeztem: azok közül, akik a húszas-harmincas években voltak fiatal felnőttek, kevesen érték meg a kilencvenes éveket. Főként a férfiak maradtak kevesen – így az egykori vendégmunkásokról a falvak legnagyobb részében jószerivel csak közvetett emlékeket találhattam. Ha pedig még élt az egykori főszereplő, egészségileg megrokkanva, megtörten, megromlott emlékezettel igyekezett valamit felidézni kérdéseim nyomán. A házastársak, feleségek illetve a gyermekek ugyancsak megöregedtek, emlékezetük megkopott, az egykori külföldi munkának többnyire nem voltak cselekvő részesei.

Sokan azért tudtak igen keveset, mert családi kapcsolat, házasság csak a vendégmunkás hazatérése után született köztük. Nem elhanyagolható a családok földrajzi mobilitása: a leszármazottaknak olykor egyáltalán nem lehetett a nyomára bukkanni a falvakban, mert idők során távolabbra kerültek. A gyermekek, unokák figyelme az előző nemzedékek történeteivel szemben mindig is szelektív: a megtartott, megjegyzett történetek sokszor nélkülözik a pontos adatokat, helységneveket, máskor csak néhány általánosságra szorítkoznak és meglehetősen sztereotip jellegűek.

Ilyen körülmények között voltaképp igen intenzív és aprólékos, szinte mikroszkopikus gyűjtésre volt szükség. Ennek során sokat felhasználtam az élettörténeti, illetve a személyes dokumentumok kutatásának néprajzi-antropológiai módszereiből. Öt év alatt mintegy 25 faluban végeztem gyűjtőmunkát, sok helyen alapos feltárást, másutt tájékozódó, ellenőrző jellegű kérdezősködést.

Az első tájékozódó információk megszerzése – hol kiket tartanak számon, mint egykori *kanadást, franciást* – viszonylag könnyen ment, hiszen az élettörténetek ilyen epizódjai mindenütt a számon tartott különlegességek közé számítanak. Ebben közrejátszik, hogy a kint töltött éveik után sokan kaptak (kapnak) nyugdíjat külföldről, s az így szerzett valuta számottevő anyagi könnyebbséget jelentett sok családnak, amit környezetükben is számon tartottak. A további tudakozódás során néhol meg kellett küzdeni a bizalmatlansággal; máskor az élet-, család- és birtoklástörténetek, öröklési huzavonák szövevényéből kellett sok figyelemmel kiemelni a fontos elemeket. Mindenütt törekedtem arra, hogy hacsak lehet, egy-egy megemlített szereplőt illetően több hozzátartozótól is tájékozódjak: ez a módszer sokat segített a mozaikkockák összeillesztésében, ám megint csak aprólékos figyelem kellett ahhoz, hogy a sokszor eltérő hangsúlyok és értékelések mögött meg lehessen látni a valóságot.

Ugyancsak törekedtem arra, hogy a házi irattárakból, fiókok, ládák mélyéről előkerüljenek egykori dokumentumok. Ez a munka nem várt eredményt hozott: igen sok helyen juthattam eredeti vagy másolt dokumentumokhoz. Így kerültek elő fényképek, iratok (régi útlevelek, állampolgársági és visszahonosítási papírok, pénzek küldését tanúsító szelvények), levelezések, természetesen több nyelven, amelyeknél sokszor az elhalványult postai bélyegző hordozta a legbeszédesebb információkat. Az írások vagy a fényképek olykor további kérdéseket vetettek fel, amiknek megválaszolásához vissza kellett térni, újabb és újabb kérdéseket kellett feltenni.

A vendégmunka és a kivándorlás általános jellemzése típusok és irányok szerint

Az első világháborút, majd a trianoni békeszerződést követő első évek meglehetős bizonytalanságot hoztak magukkal Csehszlovákia déli, magyarlakta részein. A korábbi gazdasági, megélhetési lehetőségek szerkezetileg teljesen újjáalakultak. A megye dél felé irányuló kapcsolatrendszerei a határok fokozatos lezárulása folytán megszűntek, elsorvadtak. A századelőn még népes csoportok indulhattak útnak

a nagy építkezésekre segédmunkára Budapestre, piacozó árusok felkereshették Balassagyarmat, Esztergom vagy akár Vác piacait is; elevenek voltak a részesmunka- és időszaki munkakapcsolatok a domb- és hegyvidék munkaerőfeleslege és az alföldi gabonatermő területek között: százezres számban mentek aratni az Alföldre a hegyvidékről szlovákok és magyarok egyaránt.

Bizonyos, hogy ezek és a további, itt nem részletezett kapcsolatok egy viszonylagos biztonságot, választási lehetőséget biztosítottak a falvak azon rétegei számára, amelyeknek birtoknagysága és vagyoni helyzete nem tette lehetővé a biztonságos önálló és önellátó gazdálkodást. A háborút követő években a mezőgazdasági népességfelesleget esetlegesen felszívó ipar is visszaesett.

A mezőgazdasági, falusi népesség számára a csehszlovák földreform teremtett új helyzetet azzal, hogy a 150 hektárnál nagyobb birtokokat lefoglalta, és ezzel a korábbi nagybirtokrendszert felszámolta. Ez a szlovákiai magyar nyelvterület egészén a termőföld egyharmadát jelentette, és bizonyos, hogy szegényparasztok, cselédek sokaságának szűnt meg ezzel a nem túl magas, ámde kiszámítható jövedelmet biztosító munkalehetősége. Ezt csak igen kevéssé ellensúlyozta az, hogy kb. 12 ezer magyar paraszt is kapott átlagosan 2,2 hektárnyi földterületet.

A háborús éveket követően egy darabig a célországok viszonyai is ismeretlenebbeknek számítottak, hiszen ott is változások zajlottak le. Ezek közül a legfontosabb minden bizonnyal az volt, hogy az Egyesült Államok 1921 után jelentős létszámkorlátozásokat vezetett be, és megnehezítette a munkavállalást, ezzel többékevésbé lezárta határait az európai bevándorlók előtt. Ezzel párhuzamosan viszont megnyíltak a lehetőségek Kanadában, valamint némelyik európai országban. Utóbbiak a háború következtében megrendült gazdasági életüket külföldi vendégmunkások bevonásával igyekeztek talpra állítani, és Nyugat- illetve Kelet-Európa több országa között hivatalos munkaerőszállítási egyezmények jöttek létre. Számolnunk kell azzal a nehezen mérhető és igazolható tényezővel is, hogy eleinte sokan talán ideiglenesnek tekintették az új helyzetet, és amikor megbizonyosodtak, hogy a régi világ már nem tér vissza, akkor döntöttek az időleges külföldi munka mellett. Ez bizonyára szerepet játszott abban a kivándorlási hullámban, ami a húszas évek közepén, még az 1929-től kibontakozó világgazdasági válságot megelőzően indult el a tengerentúl felé. A húszas évek végétől a harmincas évek közepéig a válság hatására indultak neki sokan, vagy kerestek lehetőséget külföldi szezonmunkára.

A csehszlovákiai kivándorlók között 1926 és 1928 között 25-27 százalékot, a további években 20-23 százalékot tettek ki azok, akik vagyonnal is rendelkeztek –

tehát a kivándorlás oka nem kizárólag a földínség és a vagyontalanság volt. A nemzetiségi részletezés szerint: 21,5 százaléknyi magyar lakosság mellett a kivándorlóknak csak 8,5 százaléka magyar. Egész Csehszlovákiából 1926 és 1931 között 9 ezer magyar kivándorló hagyta el az országot: legnagyobb számban Kanada (3400), Argentína (1500), az Egyesült Államok (1100) és Franciaország (2000) felé.

A kivándorlásra és vendégmunkára indító tényezők között biztos, hogy elsőként kell említeni a megélhetési nehézségeket. Azokban a falvakban, ahol – a földreformot követően is – terjedelmes nagybirtokok maradtak, ahol nagyobb volt a relatív népességfölösleg és ahol kisebb számban kínálkoztak munkaalkalmak, vagy az árutermelés, az értékesítés ütközött nehézségekbe, sokak számára kínálkozott a lehetőség. A kockázat persze nagy volt, hiszen az igen szórványos korábbi kivándorlás addig nem sok tapasztalatot és kapcsolatot eredményezhetett, biztos fogódzót jelentő migrációs láncok még nemigen alakulhattak ki.

Bizonyosnak látszik, hogy a kivándorlás és a vendégmunka vállalásában a *kemény* gazdasági tényezők mellett egy sor nehezebben megfogható indíték is szerepet játszott. Voltak, akik kalandvágyból indultak el, mások tapasztalatokat akartak szerezni külországokról (az után, hogy ebbe a világháborús frontokon belekóstoltak), ismét mások az egyre szorítóbbnak érzett nagycsaládi kötelékekből akartak kiszabadulni, az önállósulás útjára lépni.

Mindezek a tényezők nemcsak egyéni szinten igen változatosak. Alighanem a falvakban is létezett egyfajta *szűrő*, a hagyományok összetételének egyfajta szerkezete, ami könnyebbé vagy nehezebbé tette az útnak indulást. Tanulságos ebből a szempontból az a különbség, ami a vizsgált terület falvai között abban mutatkozott, hogy hol mennyire tartották számon a vendégmunkásokat és kivándoroltakat. Voltak falvak, ahol szinte minden érintett ismerte a többieknek legalább a nevét, egy-két történetét, és az értelmezések is igen hasonlóak voltak egymáshoz – másutt szinte egyenként, majdhogynem véletlenül kellett nyomára bukkanni olyanoknak is, akik szegről végről még rokonságban is voltak egymással.

Szezonmunkások Franciaországban

A keresethez nehezen jutó, szezonmunkára vállalkozó szegényemberek rendszerint hat-hét hónapos munkára szegődtek el szervezett csapatban. Ilyen csapat tagjaival *Ipolyvisken* (szl.: Viskovce, Szlovákia) találkoztam. Ők április végén vagy május elején indultak el, és november végén vagy december elején jöttek haza. Állandó

csapat szerveződött, a tagok többsége rokonságban állt egymással, mások a közeli szomszédsághoz tartoztak, és többnyire fiatalok voltak. A csapat tagjainak mind kevés földjük volt, többnyire egy hold körüli vagy annál is kevesebb, *juttatott földek*, vagyis a csehszlovák földreform során kapták a húszas években. Birtokukból nem tudtak megélni, nyomasztó adósságaik voltak házépítésre, földvásárlásra felvett kölcsönök miatt, és a faluban és környékén nem jutottak keresethez.

Munkaidőn kívül az egy faluból érkezettek egymással tartottak össze; más magyarok ott nem voltak, a faluban más gazdáknál pedig ugyancsak viskiek dolgoztak. A gazdaságban dolgozó francia munkásokkal nem sok kapcsolatuk volt, már csak azért sem, mert francia nyelvtudásuk csak a legszükségesebb néhány szóra szorítkozott.

A viskieket 1938-ban, az első bécsi döntést követően Franciaországban érte szülőföldjük Magyarországhoz való visszacsatolásának híre. Emiatt kis ideig bizonytalanságban voltak, hogyan is fognak hazaérni, majd a párizsi magyar főkonzulátuson kapták meg csehszlovák útlevelükbe az egy hónapig érvényes magyar beutazó vízumot. A következő évben, 1939-ben még egyszer nekiindultak, májustól decemberig dolgoztak. A háború kitörése a további rendszeres kapcsolatokat megakadályozta.

A szezonmunkán részt vettek további élete sokfelé ágazott el. Többeknek volt része a negyvenes évek végén csehországi deportálásban, majd a tsz-szervezések folytán az összekuporgatott pénzeken vásárolt földek közös tulajdonba kerültek, megszűnt az önálló gazdálkodás lehetősége. A férfiak közül sokan lettek ingázó munkások ipari munkahelyeken. Többeknek megadták a hazai nyugdíjat a kint végzett munka éveire is. Az így kapott pénzt speciális valutás boltokban beváltható utalványokban, *boniban* kapták meg; a közvetlen vásárláson kívül sokan eladás révén is értékesíthették, és sokan keresték is, mert valutáért beszerezhető külföldi árukhoz sokáig csak *boniért* lehetett jutni.

Vendégmunkások Franciaországban

A szezonmunkásoktól eltérően sokan eleve azzal a szándékkal indultak útnak, hogy hosszabb ideig maradnak, s ebből olykor 1-2 év, máskor 6-8 esztendő is lett. Erre a fajta munkára a falvakban nem hallottam bevett szóhasználatot, a *vendégmunka* kifejezést nem használták, ellentétben a *szezonmunkával*. A néhány hónaptól a néhány évig terjedő külföldi munkák eredményei igen változatosak: voltak,

akik csalódottan és sikertelenül tértek vissza, s csak történeteiket hozták magukkal, amit a gyerekek és az unokák megőriztek vagy elfeledtek; voltak, akik rendszeresen küldtek haza pénzt, ezzel megszabadultak itthoni adósságaiktól és szert tettek egy időleges anyagi biztonságra. Életük vége felé, évtizedekkel később (mind a mai napig) az otthoni nyugdíjuk franciaországi kiegészítése (amit a csehszlovák bank utalványokra, *bonikra* váltott át) a hetvenes-nyolcvanas években komoly segítséget jelentett leszármazottaik, családtagjaik modernizációs törekvéseihez. Ezen az áttételen keresztül az ötven-hatvan évvel ezelőtt történteknek közvetlen kapcsolata van a közelmúlt és a jelen viszonyainak alakulásával.

A mezőgazdasági munkára induló férfiak fiatal legények és családos emberek közül kerültek ki, akik otthon hagyták avagy magukkal vitték családjukat. Mindkét döntés új irányt szabott addig megszokott életüknek. A családos emberek nagyjából 1890-1910 között születtek, néhány évvel vagy egy fél generációval idősebbek voltak már 1930 táján, mint a legényként elindulók; gyűjtésem idején már kevesebben tudtak személyesen visszaemlékezni. Gyermekeik közül jó páran, akik odakint jártak iskolába, eleven emlékeket őriznek, természetesen más nézőpontból. A legényként kint dolgozók – nagyjából az 1905-1920 között születettek – voltak az a generáció, amelyik a nyolcvanas években még inkább elérhető volt, s amelyről később már főként özvegyen maradt feleségeik vagy csak gyermekeik tudtak emlékeket felidézni.

A franciaországi vendégmunkások túlnyomó többsége 1938/39-ben tért haza; voltaképp egy más országba, mint ahonnan nekiindult, többségük ugyanabba, amelyikben megszületett: Magyarországra. Az ő számukra a határok megtapasztalása fiatal életük elemi élményei közé tartozott. Talán nem véletlen, hogy közülük igen sokan évtizedeken keresztül megőrizték útlevelüket. Mi az, ami egy réges-régen lejárt útlevelet megőriz a pusztulástól egy családi irattárban? Nyilván nem az, hogy esetleges újra felhasználásában reménykednek; ezek a tárgyak, iratok inkább egy korábbi, határokon keresztül könnyebben mozgó életforma emlékének ártalmatlan tárgyi őrzői voltak. A pecsétek, bejegyzések őrzik a korábbi határátlépések nyomait, a fényképek a fiatal arcvonásokat, a dátumok alkalmasint felfrissítik az emlékezetet. Hazatérésüket követően az egykori franciaországi vendégmunkások és azok leszármazottai túlnyomó többségükben soha nem jutottak el ismét Franciaországba; az ötvenes-hatvanas években még a levelezési kapcsolatok sem voltak veszélytelenek, de hiszen egy háború és a politikai fordulatok után, megkopott nyelvtudással kinek is lett volna kedve levelezni egykori munkaadókkal? Az egykori határátlépés megmaradt talán viszonyítási pontnak, amely véleményalkotásban segített, megmaradt

történetekben, amely immár a nemzedékek között alakított ki újfajta, mentális-szellemi határvonalakat.

Kanadai vendégmunkások

Kanadában a húszas években szívesen fogadták a földműveseket, mert igen kiterjedt területek kínálkoztak mezőgazdasági művelésre. Vonzó volt a lehetőség hogy állami földekhez bizonyos megkötésekkel ingyen is hozzá lehetett jutni; illetve a magánkézben levő kanadai vasúttársaság (Canadian Pacific) számára az állam részéről átadott földekre is olcsó pénzért kerestek vevőket. Az újdonsült farmerek, akik hazai paraszti tapasztalataikkal láttak neki a gazdálkodásnak, nem várt nehézségekkel találták szemben magukat: kemény munka volt az erdőirtás, a föld termővé tétele, meg kellett küzdeni az értékesítés nehézségeivel, az időjárás viszontagságaival, a magánnyal. Nem csoda ha sokan nem vállalkoztak az önálló farmerkedésre, hanem másutt kerestek munkaalkalmat: vasútépítkezésen, bányákban, városok ipari üzemeiben, gyárakban.

A Kanadába kerültek többségét az jellemzi, hogy igen hosszú időt, többnyire évtizedeket töltöttek kint. Távol kerültek családjuktól, és gyakori volt, hogy nem is tudták őket kivitetni; kicsi gyermekeket hagytak otthon, akiknek nem vehették volna *hasznát* odakint, bizonytalanra pedig nemigen indultak neki ilyen hosszú útnak. Akik Kanadába kerültek, távolról vették hírét az Európában, szülőföldjükön kitört háborúnak; hazatérni nem tudtak, nem is akartak. A negyvenes évek végén néhányan útra keltek, főként azok közül, akik odakint szervezett munkások, esetleg kommunisták lettek, és reménykedtek, hogy hazatérve nagyobb megbecsülésben lesz majd részük. Mások jobbnak látták, ha kint maradnak, és igyekeztek feleségüket, családjukat is kivitetni. Az ő számukra a határok európai változásai közvetlenül nem voltak megtapasztalhatók, e tekintetben alig különböztek évtizedekkel korábbi tengerentúli kivándorló elődeiktől.

Felvidéki lakosságcsere

Néhány szóval érdemes megemlékeznünk a magyar-csehszlovák lakosságcsere folytán a határok másik oldalára került emberek életének alakulásáról is. Az ő helyzetük gyökeresen különbözik a kivándorlókétól abban, hogy nem önként és nem időlegesen indultak el. Az ő áttelepítésük gondolata a kollektív felelősség

jegyében fogant meg, hiszen a helyreállított Csehszlovákia az ország magyar lakosságát tette felelőssé az ország 1938-as felbomlásáért (ami már csak az időrend miatt sem felelt meg a történeti valóságnak). Az áttelepülésre kijelölt családok falusi viszonylatban többnyire vagyonosak, módosak voltak. Ingóságaikat leltár szerint mind magukkal vihették, de ingatlanjaikért: házukért, földjükért nem kaptak igazi kárpótlást. Azokban a falvakban, ahová telepítették őket, többnyire az otthon hagyottnál kisebb és rosszabb házat, kisebb földet kaptak. Új lakóhelyüket a magyarországi németek és szlovákok falvaiban jelölték ki, amelyekből a németeket ugyancsak nagyhatalmi nyomásra, a kollektív felelősség elve alapján telepítették ki, a szlovákok pedig önként jelentkezhettek Szlovákiába új lakóhelyükre.

A lakosságcsere következtében az a furcsa helyzet alakult ki, hogy magyarságuk miatt Csehszlovákiából távozni kényszerült családok kisebbségi helyzetükből egy másik kisebbségi helyzetbe kerültek. Csehszlovákiában kisebbségben voltak, mint magyarok – ám saját településükön és környékükön többségben voltak. Magyarországi lakóhelyükön ugyan az ország magyar többségéhez tartoztak, ám a falvakban a helybeli német többség (amely a nagyarányú kitelepítések után is sok helyen megmaradt) mellett lokális szinten kisebbségbe szorultak. Ezt még fokozta az, hogy meglehetősen szétszórtan folyt a telepítés, egy-egy nagyobb faluból tíz-tizenkét, egymástól távoli helyre is kerültek telepesek. Az elszigeteltség tehát két irányú volt: a határok bezárulása folytán hosszú évekig nem láthatták újra szülőföldjüket, rokonaikat, legszűkebb családtagjaikat sem; másrészt alig-alig tudtak kapcsolatot teremteni a helybeli lakossággal. Jellemző, hogy az első házasságkötéseket még évtizedekkel később is számon tartották, és még húsz évvel az áttelepedés után sem számított megszokott, közönséges dolognak a vegyes házasság. Az is jellemző, hogy a telepesek és a helybeliek külön-külön alakították meg az ötvenes években termelőszövetkezeteiket, és a későbbi összevonások nem egyszer hoztak felszínre látens etnikai ellentéteket.

A felvidéki telepesek kulturális beilleszkedése új lakóhelyükön azért is volt nehéz, mert saját eredeti lakóhelyükön ők egy meglehetősen polgárosult paraszti réteghez tartoztak; a tradicionális paraszti hagyományok tekintélyes részét már maguk mögött hagyták (népviselet, népköltészet, hiedelemvilág stb.), viszont rendelkeztek a két világháború közötti csehszlovák államban megszerzett demokratikus tapasztalatokkal, valamint termelési, gazdaságvezetési szaktudással. Új lakóhelyükön ott, ahol német környezetbe kerültek, hasonlóan polgárosult, de egészen másfajta mentalitást és szaktudást, termelési specializációkat találtak; természetes következ-

ménye volt ennek a rivalizálás, a saját értékek hangsúlyos előtérbe helyezése. Ott, ahol viszont egykori szlovák környezetbe kerültek, egy jóval kevésbé polgáriasult mikrovilágot tapasztaltak, ahol még elevenen éltek a népi kultúra hagyományai. A legnehezebb volt elfogadni azt, hogy helyzetükön már nem lehet változtatni. Éppen a korábbi, gyors egymásutánban következő gyökeres változások miatt sokan reménykedtek egy újabb politikai, ezzel együtt határváltozásban; igen sok család (az ország távoli részein, egymástól függetlenül) évekig úgy találta, hogy becsomagolt ládáikat nem is érdemes kicsomagolni. A helyzet stabilizálódására csak az ötvenes évek végétől kezdve, a határok újbóli megnyílásával, a rokoni kapcsolatok megélénkülésével kerülhetett sor.

Összefoglalás

1920 után az államhatárok egész Kelet-Közép-Európában egyre erősebben befolyásolták az emberek hétköznapi életét. Az utóbbi ötven-nyolcvan évben generációk tapasztalata az, hogy a határokon átteszik erőszakkal – vagy erővel visszatartják, meg sem közelíthetik azokat. Mindenütt megerősödtek a nemzetállami törekvések, amelyek célként tűzték ki az államhatárok és a nyelvi-kulturális határok egyre szorosabb közelítését egymáshoz.

Amikor napjaink, az utóbbi tíz év újabb fejleményeivel: a fokozottabb mobilitással, a megnövekedett migrációval (akár spontán, akár, gyakorta kényszerített) találkozunk, nem nélkülözhetők a néprajz-antropológia által felhalmozott kutatási tapasztalatok. A mai mozgalmas változások közepette sem érdektelen visszatekinteni ezekre a közelmúltbéli alkalmazkodási folyamatokra, hiszen – olykor áttételeken keresztül – ezek adnak viszonyítási pontokat és mintákat a mai nemzedékek tagjai számára.

Irodalom

ARATÓ Endre 1977. *Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből 1918-1977.* Budapest.

BALASSA Iván 1985. *Az aratómunkások Magyarországon.* Budapest.

BALOGH Sándor 1988. *Magyarország külpolitikája 1954-1950.* Budapest.

BARÁTH Tibor (szerk.) 1935. *A franciaországi magyarság. Egy fejezet a külföldi magyarok életéből.* Páris.

BAUSINGER, Hermann (Hrsg.) 1986. *Ausländer – Inländer. Arbeitsmigration und KulturelleIdentität.* Tübingen.

BIELIK, Fratišek – Rákoš, Elo 1975. *Slovenské vystahovalectvo. Dokumenty II. 1919-1939.* Martin.

BOBÁK, Ján 1997. *Výmena obyvatel'stva medzi Cesko-Slovenskom a Maďarskom (1947-1948).* Kubko-Goral.

BOGYAY Tamás 1990. *Grundzüge der Geschichte Ungarns.* Darmstadt.

BORSODI István (szerk.) 1938. *Magyarok Csehszlovákiában 1918-1938.* Budapest.

BOTÍK, Ján (zost.) 1988. *Hont. Tradície L'udovej kultúry.* Banska Bystrica.

CSÁKY Károly 1985. *Honti barangolások.* Bratislava.

CSATÁR István – Ölvedi János (szerk.) 1939. *A visszatért Felvidék adattára.* Budapest.

DEGH, Linda 1975. *People in the Tobasso Belt: Four Lives.* Ottawa.

FAZEKAS József (összeállította) 1993. *Vagyunk és leszünk. A szlovenszkói magyarság társadalmi rajza 1918-1945.* Pozsony.

FEJŐS Zoltán 1993. *A chicagoi magyarok két nemzedéke 1890-1940.* Budapest.

FEJTŐ, François 1988. *Requiem pour un empire défunt. Histoire de la destruction de l'Autriche-Hongrie.* Lieu Commun.

Felvidéki Népösszeírás 1939. *Az 1938. évi felvidéki nép-, földbirtok és állatösszeírás.* Budapest (= Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 108. k.)

FILEP Tamás – TÓTH László (szerk.) 1998. *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története I. 1918-1998.* Budapest.

FORST DE BATTAGLIA, Otto 1954. *Zwischeneuropa. Von der Ostsee bis zur Adria.* Frankfurt/M.

GERÉNYI Tibor 1948. *A magyar-csehszlovák lakosságcsere-egyezmény.* Budapest.

GYÖNYÖR József 1994. *Terhes örökség. A magyarság lélekszámának és sorsának alakulása Csehszlovákiában.* Pozsony/Bratislava.

GYURGYÍK László 1994. *Magyar mérleg. A szlovákiai magyarság a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében.* Pozsony.

GYURGYÍK László 1998. A (cseh)szlovákiai magyarság demográfiai, valamint település- és társadalomszerkezetének alakulása 1918-1998. In Filep Tamás – Tóth László (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története I. 1918-1998.* Budapest. 81-131.

HOÓ Bernát 1963. *Tiszakerecsenytől Kanadáig.* Budapest.

JAKEŠOVÁ, Elena 1981. *Vysťahovalectvo slovákov do Kanady.* Bratislava.

JAKÓ Mariann – HÖGYE István 1995. *A magyar-csehszlovák lakosságcsere és előzményei 1945-1948.* Miskolc.

JANICS Kálmán 1979. *A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945-1948.* Bern-München.

JEGGLE, Utz 1994. Határ és identitás. *Regio*, 5/2. 3-18.

KERECSÉNYI Edit 1994. *Távol a hazától. Lendva vidéki magyar kivándorlók és vendégmunkások.* Lendva.

KIRÁLY Béla 1995. *Trianon and East Central Europe.* Boulder (= Social Science Monographs).

KOMJÁT Irén – PÉCSI Anna 1973. *A szabadság vándorai. Magyar antifasiszták Franciaországban 1934-1944.* Budapest.

KORFF, Gottfried 1993. Kulturgrenzen und nationale Identität. *Zeitschrift für Volkskunde,* Jg. 89. 259-261.

KOSA, John 1957. *Land of choice, the Hungarians in Canada.* Toronto.

B. KOVÁCS István 1991. *Vály-völgy.* Pozsony-Rimaszombat-Felsővály (= Népismereti könyvtár 1.)

KOVACSICS József 1981. Történeti demográfiai áttekintés a Kanadába vándorolt magyarokról. *Demográfia,* XXIV. 243-269.

LISZKA József 1988. *A szlovákiai magyar nemzetiség etnográfiai és folklorisztikai bibliográfiája (A 19. század elejétől 1986 végéig).* Bratislava.

MILLET, Raymond s. a. *Trois millions d'étrangers en France.* Paris.

MISKA, John P. 1987. *Canadian studies on Hungarians, 1896-1986: an annotated bibliography of primary and secondary sources.* Regina, Sask.

MISKOLCZY Gyula 1959. *Ungarn in der Habsburger-Monarchie.* Wien-München.

MOHAY Tamás 1983. *Felvidéki telepesek Baranyában.* (Kézirat, szakdolgozat, Budapest.)

MOHAY Tamás 1997. Ipolyviski szezonmunkások Franciaországban a két világháború között. In Csoma Zsigmond – Viga Gyula (szerk.): *Európából Európába. Tanulmányok a 80 esztendős Balassa Iván tiszteletére.* Budapest-Debrecen, 271-278.

MOHAY Tamás 1998. „Franciások." Szlovákiai magyar vendégmunkások franciaországi falvakban a két világháború között. In Szilágyi Miklós (szerk.): *Népi kultúra – népi társadalom,* XIX. Budapest, 173-190.

MOLNÁR Imre – VARGA Kálmán 1992. *Hazahúzott a szülőföld. Visszaemlékezések, dokumentumok a szlovákiai magyarság Csehországba deportálásáról, 1945-1953).* Budapest.

MOLNÁR Sándor 1931. *Magyar sors francia földön.* Párizs.

NAGY Csaba 1984. Magyar kivándorlás Franciaországba a két világháború között. *Honismeret,* 2. 62-64.

Népszámlálás 1910. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség főbb adatai... Budapest. (= Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 42. k.)

OLAY, François 1935. *Les frontiéres de la Hongrie de Trianon.* Budapest.

PAIZS Ödön s. a. *Magyarok Kanadában.* Budapest.

PÉCSI Anna 1982. *Magyarok a franciaországi forradalmi munkásmozgalomban 1920-1945.* Budapest.

PILISI János 1928. Magyarok Roubaix-ban. *Századunk,* III/7. 401-408.

PUSKÁS Julianna 1975. Emigration from Hungary to the United States before 1914. *Studia Historica.*

RÓNAI András 1989. *Térképezett történelem.* Budapest.

SILVERMAN, Maxim 1992. *Deconstructing the nation: immigration, racism, and citizenship in modern France.* London, Routledge.

SINGER-KÉREL, Jeanne 1991. Foreign workers is France, 1891-1936. *Ethnic and Racial Studies,* Vol. 14. No. 3. 279-293.

SZABÓ A. Ferenc 1991. A második világháború utáni lakosságcsere demográfiai szempontból. *Regio,* 1991/4.

SZARKA László 1998. A (cseh)szlovákiai magyar közösség nyolc évtizede 1918-1998. In Filep Tamás – Tóth László (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története I. 1918-1998.* Budapest. 9-80.

THIRRING Gusztáv 1927. Az elcsatolt Felvidék kivándorlási mozgalmai I-II. *Magyar Statisztikai Szemle,* V/5. 394-421., V/6. 505-536.

THIRRING Gusztáv 1933. Az elcsatolt Felvidék újabb kivándorlási mozgalmai (1926-1931). *Magyar Statisztikai Szemle,* XI/2. 72-90.

TÓTH Ágnes 1993. *A németek kitelepítése és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései.* Kecskemét.

TÓTH Ágnes 2000. *Migration in Ungarn 1945-1948.* Oldenburg.

TÓTH István 1961. *Huszonhárom év Kanadában.* Budapest.

VADKERTY Katalin 1993. *A reszlovakizáció.* Pozsony.

VADKERTY Katalin 1996. *A deportálások. A szlovákiai magyarok csehországi kényszermunkája 1945-1948 között.* Pozsony.

VILKUNA, Kusta 1975. Nyelvhatár, etnikai határ, kulturális határ. *Magyar Tudomány,* XX. 752-760.

WANDRUSZKA, Adam - URBANITSCH, Peter (Hrsg.) 1980. *Die Habsburger Monarchie.* Wien.

Začiatky... 1970. Začiatky českej a slovenskej emigracie do USA. Bratislava.

ZVARA, Juraj 1965. *A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában.* Bratislava.